

SOPRONI ANDRÁS

Szólások és közmondások

Alekszandr Szolzsenyicin *A GULAG szigetvilág* című könyvében

A GULAG szigetvilág magyar fordításai

A hatvanas évektől Magyarországon fokozatos liberalizáció ment végbe a könyvkiadásban. A hetvenes évek végére a klasszikus és kortárs világirodalomból gyakorlatilag minden értékes mű megjelenhetett, kettő kivételével. Ez a két mű Orwell 1984-e és Szolzsenyicin GULAG-könyve volt. Ez utóbbi nyilvánvalóan nem pusztán a téma miatt nem jelenhetett meg, hiszen az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* már 1963-ban napvilágot látott, és a hatvanas években megjelenhettek Lengyel József írásai saját „élményeiről”, tapasztalatairól. A Szolzsenyicin-könyvet minden valószínűség szerint egyetlen bekezdés miatt nem lehetett kiadni, amely gyilkos jellemzést ad három szocialista ország vezetőiről, köztük Kádár Jánosról.

Egyébként mire kell ez az egész fejezet? Mire jó az elvhűek e hosszú szemléje és elemzése? Írjuk ide ehelyett öles betűkkel: KÁDÁR JÁNOS. WŁADISŁAW GOMUŁKA. GUSTAV HUSÁK. Keresztülmentek az igazságtalan letartóztatáson, a kínvallatáson, és ültek is néhány évet. Az egész világ látja, mennyit tanultak belőle. Az egész világ tudja, mennyit érnek.

Bár a könyv itthon nem volt kiadható, részleges fordításai mégis megjelentek. Így a pártvezetők számára készült szigorúan titkos kiadványban megjelentek részletek számomra ismeretlen fordító átültetésében, de ez alig néhány tucat olvasó kezébe kerülhetett. 1975–76-ban „tamizdatként” Münchenben megjelent Szente Imre fordítása, amely csak az első két kötetet tartalmazta, és ez – jelentéktelen mennyiségben ugyan – csempészárúként eljutott Magyarországra is. 1989-ben az ismert politikai változások forgatagában ez a fordítás jelent meg Végh Antal kiadásában, tipikus kalózkidásaként, a szerző és a fordító hozzájárulása nélkül, és kelt el hihetetlen – kétszázézesres – példányszámban. Időközben azonban, 1988-ban az Európa Könyvkiadó megbízott, hogy fordítsam le mind a három kötetet. Tekintettel arra, hogy a kalózkidás letarolta a piacot, az én fordításom csak 1993-ban jelenhetett meg.¹

Nem tartom magam kompetensnek, hogy összehasonlítsam a két fordítást, annyit azonban határozottan állíthatok, hogy a könyv címe az én fordításomban szerencsésebb, mint Szentéé. Aki nem tud magyarul, meglepődhet, hogyan lehetséges

---

¹ Alekszandr SZOLZSENYICIN, *A GULAG szigetvilág*, 1–3, ford. SOPRONI András, Bp., Európa, 1993.

egy ilyen egyszerű cím – *Архипелаг ГУЛАГ* – egynél több változata, hiszen mindkét tagja internacionalizmus. Ám az архипелаг szónak a magyarban két megfelelője is van: *szigetcsoport* és *szigetvilág*. Úgy gondolom, ez utóbbi sokkal pontosabban adja vissza a szerző gondolatait, ráadásul visszaadja az eredeti cím ritmikáját és rímjét is.

Tizenöt esztendővel az első megjelenés után, 2018-ban a Helikon Kiadó újra megjelentette a *Szigetvilágot*.² Ennek kapcsán újra át kellett olvasnom a könyvet, és néhány apró változtatást is végrehajtottam a szövegen. Egyúttal módomban nyílt némi anyagot gyűjteni ehhez az előadáshoz. A téma tehát: szólások és közmondások A GULAG szigetvilágban.

Az írói attitűd

Műve első fejezetében Szolzsenyicin leírja azt a jelenetet, amikor letartóztatása után Moszkvába szállítják, s ott a SZMERS két katonája kíséretében felfelé tart a moszkvai metró mozgólépcsőjén. Ekkor gyötrelmes kérdést tesz fel magának: miért nem használja ki az alkalmat, hogy odakiáltsa a körülötte tolongóknak az igazságot?

Miért nem világosítom hát fel a becsapott tömeget az utolsó pillanatban, amikor még szólhatnék?

De hát mindenkinek mindig van tucatnyi jól megválasztott érve, amivel megmagyarázza, miért nem áldozza fel magát.

Egyesek még az ügy szerencsés kimenetelében reménykednek, és attól tartanak, hogy kiáltásukkal elrontják az esélyeiket (hát persze, hisz a túlvilágról nem kapunk híreket, s nem tudjuk, hogy letartóztatásunk pillanatától sorunk el van döntve, mégpedig csaknem biztos, hogy a legkedvezőtlenebbül, és nem lehet rontani rajta). Másokban még nem értek meg azok a fogalmak, amelyek a tömegnek szóló kiáltásokban fakadnak fel. Hiszen csak a forradalmárok szájáról röpködnek maguktól a jelszavak, de honnét kerülnének egy jámbor, semmibe bele nem avatkozó polgár ajkára, aki egész egyszerűen nem tudja, mit kéne kiáltania? S végül sok olyan ember is van, akinek mellében túl sok minden feszül, akinek szeme túl sokat látott, semhogy pár összefüggéstelen kiáltásban ki tudja zúdítani magából ezt a tengert.

De nekem – nekem van még egy okom a hallgatásra; én egyszerűen *keveslem* ezt a moszkvai tömeget, amely zsúfolásig tölti a két mozgólépcsőszalagot! Hányan hallanak meg itt az én jajveszékelésemet? Kétszázan? Kétszer kétszázan? És mi lesz a kétszázmillióval?... Homályosan sejtem, hogy egyszer megnyílik majd ajkam mind a kétszázmillió számára...

² Alekszandr SZOLZSENYICIN, *A GULAG szigetvilág*, 1–3, ford. SOPRONI András, Bp., Helikon, 2018.

Hogy hihetünk-e ennek az előérzetnek, vagy ez csupán művészi fikció, utólag kitalált magyarázat, nem áll módunkban eldönteni. A lényeg az, hogy Szolzsenyicin ezt a művét a próféta attitűdjével és erkölcsi magasságából fogalmazza meg, aki saját élet-tapasztalatából kiindulva „okítja” azt a bizonyos „kétszázmilliót”.

A mű stílusa és frazeologizmusai

A mű stílusa – a fő célkitűzésnek megfelelően – sokrétegű. Megszólal benne a totalitárius hatalom és pribékjei iránt érzett gyűlölet, a „lágerprincek” megvetése, a sittesek népének szatirikus leírása, akad benne gyötrelmes vallomás és őszinte önostorozás saját múltjáért, maró irónia az „elvhűek” jellemzésében, tisztelet a „börtön-akadémia” professzorai iránt, mély együttérzés a szenvedőkkel, zaklatott és felzaklató történetelbeszélés, pontosan megfogalmazott tézis, találó személyleírás, stb. Mindez pedig az olvasóval folytatott közvetlen párbeszéd nyelvén. Az író számtalanszor fordul közvetlenül az olvasóhoz, és az elbeszélés ritmusában mindenütt, még a legbonyolultabb összetett mondatokban is folyton ott érződik az élő beszéd lélegzete.

A közvetlenség fenntartásának egyik eszköze a szólások és közmondások gyakori alkalmazása. Ezek a bölcs népi mondások a folklór részének, „kis műfajának” tekinthetők. Szolzsenyicin a következőket írja:

Már szóltunk róla, hogy a sitteseknek nincs saját írásbeliségük. De a régi szigetlakók személyes példájában, a szájhagyományban és a folklórban ki-formálódott, és az újoncokra hagyományozódik a *helyes* sittes magatartás egész kódexe, a munkához, a munkaadókhoz, a környezethez és önmagához való viszony fő parancsolataival. Nos, ez a szigetlakók erkölcsi struktúrájába beépülő, ebben mintegy testet öltő kódex teszi ki azt, amit mi *a sittes nemzeti típusának* nevezünk.

Ezek a frazeologizmusok a lényegyet tekintve rímelnék az orosz népi frazeologizmusokra, amelyeket Szolzsenyicin jól ismert és alaposan tanulmányozott – például Vlagyimir Dal klasszikus szótárát olvasva. Meg volt győződve, hogy a frazeologizmusok, amelyek a nép bölcsességét tükrözik, és amelyek az orosz beszéd mindenki számára érthető ritmikáját, dallamát hordozzák, érthetők lesznek minden olvasó számára. Biztos volt benne, hogy bátran támaszkodhat a népi bölcsességek közismertségére, olyannyira, hogy akár el is hagyhatja egy ilyen mondat felét, az olvasó – beszélgető társ – képes folytatni, kiegészíteni. „Тише едешь...” – idézi a közmondást, és bárki tudja folytatni: „– дальше будешь”. Figyelemre méltó, hogy a magyarban is megvan e közmondás pontos ekvivalense: „Lassan járj, tovább érsz”, és a befejezetlen variáns ugyancsak érthető lesz bármely magyar számára.

Megemlíteném, hogy a befejezetlen közmondásokkal foglalkozott Péter Mihály is Alekszandr Tvardovszkij *Vaszilij Tyorkin* című poémájának Kardos László által készített fordítását elemezve. A két mű e formai jegyeinek ilyen összecsengése figyelemre méltó tartalmi rokonságra utal.

A közmondások és szólások sajátosságai

A közmondásoknak és szólásoknak gazdag nyelvészeti szakirodalma van. Itt nem bocsátkozhatunk e nyelvi elemek leírásának és osztályozásának részleteibe, megelégedhetünk azokkal az általánosan elismert tényekkel, amelyek a legkülönbözőbb nyelvek ilyen típusú frazeologizmusaira egyaránt jellemzőek. A népi bölcsességek e megfogalmazásai többnyire a gondolati párhuzamra és az ellentétre épülnek; ritmikusak és gyakran rímeket tartalmaznak. Általánosan elismert tudást és általánosan elfogadott erkölcsi értékeket fogalmazznak meg, ezért olyan nyelvi formákban rögzülnek, amelyek általános személyt fejeznek ki. Ezek az eszközök az orosz és a magyar nyelvben hasonlóak: az ige egyes és többes szám második és harmadik személyű alakjai; olykor a többes szám első személye; mindamelllett a többes szám második személy ebben a jelentésben feltételezésem szerint az oroszban gyakrabban használatos, mint a magyarban. Jellemzőek az olyan struktúrák, mint a тот, кто – az, aki kötőszavú alanyi mellékmondatok. Az általános alany jelentésében használható az ember, amelynek orosz megfelelője – человек – az oroszban ritkábban fordul elő. Hasonló aszimmetria figyelhető meg a felszólító mód használatában, ami inkább jellemző az oroszban. Viszont a főnévi igenév, ami az oroszban gyakran használatos az általános személy kifejezésére, a magyarban erre gyakorlatilag nem használatos.

A vizsgált frazeologizmusok egyik altípusa két egyforma elem összehasonlításán alapul. Erre az oroszban a так... как..., такой... как..., a magyarban a úgy..., mint, olyan..., mint kötőszós szerkezet használatos. A közmondások sajátosságainak imitálásával új „népi bölcsességeket” lehet kitalálni. Így járt el Karinthy Frigyes az olyan „dél-szláv közmondások” megalkotásakor, mint „Aki sapkát cserél, tetűt is cserél”. Léteznek „halandzsa” közmondások is, mint például „Aki másnak negerizd, az magának pákoszt kender”. Ebbe a körbe tartozik a *közmondás-ferdítés* is, amelyről Vargha Katalin és T. Litovkina Anna írt alapos tanulmányt.³ A közmondások és szólások fordítását éppen a megformálás és a grammatikai eszközök hasonlósága teszi lehetővé. A frazeologizmusok szóbeli természetével függ össze, hogy bizonyos bevezető mondatok „tálalják” őket, amelyek szintén többé-kevésbé állandó, és a különböző nyelvekben hasonló szerkezettel rendelkeznek. Például: „На Руси никто с голоду не умирал, – говорит пословица.” – „Orosz földön senki nem hal éhen – tartja a közmondás”. A közmondás pedig nem

³ VARGHA Katalin, T. LITOVKINA Anna, „Hallgatni Arany, beszélni Petőfi”: A magyar antiproverbiumok ferdítési módjai – formai változatok és nyelvi humor, Magyar Nyelv, 2007/2, 179–199.

ok nélkül születik. „(Зеки) при важных жизненных решениях ... руководятся известным правилом Архипелага: лучше ссучиться, чем мучиться.” – „Amikor életfontosságú döntéseket kell hozniuk, a Szigetek ismert szabálya vezérli őket (a sítteseket): *Inkább legyél szuka, mint hulla.*”; „Гибкость поведения отражается и известным правилом зэков: Дают — бери, бьют — беги.” – „Ez a rugalmasság fejeződik ki a síttesek közismert szabályában is: *amit adnak, vedd el, ha ütnek, fuss el.*”

Példák a műből és fordításuk

A GULAG szigetvilágban mintegy hatvan példát sikerült összegyűjtenem. A többségük a GULAG folklórából származik, de több tucat megtalálható a Dal-féle gyűjteményben is. Teljes elemzésük meghaladná e dolgozat kereteit. Az alábbiakban a gyűjtött példák egy részét igyekszem elemezni a fordítási problémák szempontjából.

1) A legegyszerűbb az, amikor *a magyarban megvan az orosz közmondás szinte szó szerinti ekvivalense.*

Тише едешь, дальше будешь.	Lassan járd, tovább érsz.
----------------------------	---------------------------

2) Van, amikor *a szó szerinti fordítás* mintegy „magától” *magyar közmondássá válik.*

Лучше гнуться, чем переломиться.	Jobb meghajolni, mint eltörni.
Глубже шахты не опустят.	A bányánál mélyebbre nem küldenek.
Как хочу, так и кручу.	Ahogy akarom, úgy csavarom.
Ночь для сна, а день для отдыха.	Az éjszaka az alvásé, a nappal a pihenésé.
Ходя наемся, стоя выплюсь.	Jártomban jól lakom, állva kialszom magam.
Бей своих, чтоб чужие боялись!	Üsd a tieidet, hogy az idegenek féljenek!

3) Egyes esetekben ehhez minimális változtatásokra lehet szükség, aminek különböző okai lehetnek. Az okok közt szerepelhetnek *a két nyelv szerkezeti különbségei.*

a) Az orosz közmondás négy igéből áll. Ez a szerkezet, ha nem is elképzelhetetlen, mindenesetre kevésbé elfogadott, mint az oroszban, ezért az alábbi példákba betoltam két *ha* kötőszót:

Нашёл – молчи, потерял – молчи.	Ha nyertél – hallgass, ha vesztettél – hallgass.
Дают – бери, бьют – беги.	Ha adnak, vedd el, ha ütnek, fuss el.

b) Az általános alany mindkét nyelvben kifejezhető egyes szám második személy-lyel, de a magyarban a többes szám harmadik személy gyakoribb:

Немец что верба, куда ни ткни, тут и принялся.	A német olyan, mint a fűzfavessző: ahová <i>letűzik</i> , ott megered.
---	---

c) A magyarba magyarázó szó kívánczik:

Подохни ты сегодня, а я завтра.	Dögölj meg ma te, én <i>ráérek</i> holnap.
Где щель, там и постель.	Minden zug <i>vetett</i> ágy.

d) A magyarban az egyes szám alkalmasabb az általánosítás kifejezésére, mint a többes szám. Emellett a magyarban választani kell az *a*, *egy* és $\emptyset$ névelő között. Az általánosítás céljára legalkalmasabb itt az utóbbi:

Можно вырастить финики на сухих палках.	Száraz bot is teremhet fügét.
--	-------------------------------

4) *Lexikai különbségek:*

a) A magyar nyelvben a koldulás szimbóluma nem a *tarisznya*, hanem a *bot*:

Сума да тюрьма— дадут ума.	A börtön meg a <i>koldusbot</i> sokakat megokosít.
----------------------------	--

b) A magyarban a *visszafele íródik* kifejezésnek elsősorban térbeli jelentése volna, ezért át kellett fogalmazni a mondatot.

Закон назад не пишется!	<i>Mai</i> törvény <i>tegnapra</i> nem szól!
-------------------------	--

c) A за чужой щекой kifejezés szó szerinti fordítása (kb. *idegen szájban*) furcsán hangzana, ezért át kellett fogalmazni:

За чужой щекою зуб не болит.	Kinek-kinek csak a saját foga fáj.
------------------------------	------------------------------------

5) Vannak esetek, amikor a *ritmika* vagy a *rím* követeli az átfogalmazást.

a) Az alábbi mondat egyszerű fordításából (*Aki nem volt ott, majd lesz, aki volt, az nem felejt el.*) hiányozna a kellő ritmus és a rím is.

Кто не был – тот побудет, кто был – тот не забудет.	Aki nem járt itt, el nem kerüli, aki járt itt, el nem felejt.
--	--

b) Vannak esetek, amikor a két nyelv különbségei szófajváltást tesznek szükségessé. A magyarban nincs ekvivalense a *ссучиться* szónak. Ezt a *szukává válni* kifejezéssel lehetne fordítani, így viszont elvész a rím. Ezért került a magyar változatba a *hulla* szó:

Лучше ссучиться, чем мучиться.	Inkább legyél szuka, mint hulla.
--------------------------------	----------------------------------

Két záró megjegyzés

Először is, a közmondások nem egyszerűen a folklór részei, hanem a népköltészet egyik műfaját képezik, ezért a fordításuk költői fordítást igényel. Márpedig köztudott, hogy minél rövidebb a vers és a verssor, annál nehezebb a fordítása. Ez teszi gyakran különösen nehézé a közmondások fordítását is.

Másodszor. A különböző nyelvek közmondásainak gondolati és poétikai hasonlóságai a népek közötti kölcsönös megértés lehetőségére utalnak. Márpedig a fordítások legfontosabb eszmei célja éppen ez kell, hogy legyen.

SOPRONI ANDRÁS
 műfordító, nyugalmazott nyelvtanár
 Budapest
 soproni.andras@gmail.com

Idioms and Proverbs in Aleksandr Solzhenitsyn's book, The Gulag Archipelago

Abstract: The style of Aleksandr Solzhenitsyn's most important work, *The Gulag Archipelago* is highly varied. It includes the hatred towards totalitarian regime, the deep empathy towards the sufferers, as well as painful confessions and sincere self-punishment for his own past, etc.: all this is conveyed to the reader in a direct conversational language, which is often similar to the linguistic register close to live speech. One of the most significant means to maintain this directness is the frequent use of idioms and proverbs in the three-volume novel: the article introduces their structure and function in the novels, including the difficulties in translation due to the phrasemes.

Keywords: idioms and proverbs, translation principles, Aleksandr Solzhenitsyn, lager literature

DOI: 10.37415/studia/2020/1-2/82-88.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

